

КИЇВСЬКІ ІМПЕРСЬКІ ЧИНОВНИКИ: ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ М. ГРУШЕВСЬКОГО

Розглядається питання ставлення київських імперських чиновників до видавничої діяльності українського вченого історика М. Грушевського у Наддніпрянській Україні протягом 1907–1914 рр. Проаналізовано видавничу діяльність М. Грушевського та роботу редакційних колегій друкованих ним видань «ЛНВ» (Київ), «Село», «Засів» редакція яких послідовно пропагувала національну ідею, аргументовано відстоювала окремішність українського народу.

Ключові слова: М. Грушевський, імперські чиновники, вчений-публіцист, Літературно-науковий вісник, «Село», «Засів».

Постановка проблеми. У 2016 р. відзначається 150 років з дня народження видатного українського вченого, державного і політичного діяча – Михайла Грушевського (1866–1934 рр.). Подальший розвиток грушевознавства на сучасному етапі у контексті біографістики та просопографії передбачає дослідження нових аспектів життя та діяльності М. Грушевського, його особистісних та службових взаємин, зокрема, актуальним для сучасної української історіографії є вивчення історії взаємовідносин з київськими імперськими чиновниками.

«А ім'я Грушевського гримить, його всяк знає, про його кожне чує. А чувши про його, чує про Україну, про українську ідею» [1, 308], – писав Євген Тимченко у одному зі своїх листів до Володимира Гнатюка. Цю заслужену славу провідника національного руху, національної ідеї серед широкого загалу українського суспільства Михайло Грушевський здобув і утвердив своєю невтомною громадсько-політичною та публіцистичною діяльністю. Характеризуючи вихід вченого на ниву української публіцистики, відомий літературознавець С. Єфремов назвав його «публіцистом-мистцем», творіння якого, «не зважаючи на їхню злободенність, переживають цю злобу дня, а часто переживають і самого автора, даючи для даного часу документи по-справжньому історичні» [2, 168–169]. Слова пророчі, адже публіцистична спадщина Михайла Грушевського по праву увійшла в історію, як важливе джерело вивчення української суспільно-політичної думки кінця ХІХ – поч. ХХ ст., джерело до пізнання розвитку українського національно-визвольного руху. Не було у політичному, громадському, науковому чи освітньому житті України події, на яку б не відгукнувся своїм гострим пером М. Грушевський.

Народно-демократична революція у Росії (1905–1907 рр.) сприяла активізації українського національно-визвольного руху, яке виявилось у підвищенні політичної активності населення, легалізації партійної опозиції самодержавству, почавши діяти відкрито та трансформували відповідно до легальних умов раніше випробувані нелегальні форми діяльності, доповнені та розширені новими, пов'язаними з утворенням українських політичних партій, громадських і культурно-освітніх організацій, а головне було видано «Височайший Манифест об усовершенствовании государственного порядка» 17 жовтня 1905 р., яким фактично скасовувались обмежувальні цензурні заборони щодо книговидавання українською мовою, запроваджені актами 1863 та 1876 рр. [2, 168–169].

«Манифест» (1905 р.) легалізує українське книговидавання та видання україномовних часописів і журналів, дозволивши представникам українського національного руху публічно виступати з пропагандою своїх поглядів, ідей. Скористався такою можливістю і М. Грушевський, перенісши зі Львова (Австро-Угорщина) до Києва видання «Літературно-наукового вісника» (далі – «ЛНВ») та відкрити ряд нових («Село», «Засів») з метою насамперед зберегти всеукраїнський характер видань і мати можливість поширювати ідеї українського національно-визвольного руху в українських губерніях Російської імперії, щодо населення яких російський уряд проводив політику посиленої асиміляції [3, 55].

Разом з тим, варто зазначити, що «даровані народу царем свободи» не означало, що самодержавство повністю усувалось від контролю за інформаційним простором країни. Скасувавши найбільш одіозні та суспільно вибухові норми у сфері українського книговидавання, імперська

влада не ліквідувала цензурний нагляд за періодичними виданнями та українським книго-виданням, вона лише змінила характер та норми функціонування органів цензури.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Роль та значення М. Грушевського в українському національному русі, культурі та науці є достатньо вивченою у науковій та висвітленою у популярній літературі. Поряд з тим малодосліджуваним полишається питання ставлення київських імперських чиновників до громадсько-політичної діяльності М. Грушевського, зокрема його видавничих проєктів, як одного з найбільш опозиційного для російського самодержавства українського національно свідомого інтелектуала зі всіма його науковим та публіцистичним доробком. Серед джерел, які дозволяють розкрити питання ставлення київських імперських чиновників до видавничої діяльності М. Грушевського є архівні документи, епістолярій українського вченого [4; 5], мемуарна література [6; 7].

Сучасне грушевознавство опосередковано розглядає питання взаємин між М. Грушевським та представниками київської імперської адміністрації. Так, у працях, присвячених особливостям жандармсько-поліційного устрою Російської імперії розглядається питання адміністративних та судових утисків проти української преси та видань М. Грушевського (О. Саричький [8], М. Щербак [9]).

Найбільш змістовними в історіографії розглянуто питання видавничої діяльності М. Грушевського у період з 1898 р., після утворення «ЛНВ», до початку Першої світової війни (1914 р.) (І. Ткаченко [10; 11; 12; 3], С. Панькова [13; 14]). Зокрема у дослідженнях С. Панькової та І. Ткаченка, які присвячено видавничій діяльності М. Грушевського у Києві, не розкрито питання ставлення київських імперських чиновників до його видавничих проєктів, характеру взаємин між вченим та імперськими інституціями.

Важливою для нашого дослідження є стаття О. Музичук, в якій було опубліковано протоколи допитів М. Грушевського, що дозволило відтворити більш ґрунтовно форми участі українського вченого-історика в громадському житті українства Києва та його участі в організації видання «ЛНВ» на теренах Російської імперії [15].

Мета. Висвітлення видавничої діяльності М. Грушевського в контексті розкриття механізму взаємодії імперського апарату влади на місцях з органами цензури у сфері українського книговидання та видання україномовної періодики.

Наукова новизна дослідження полягає у спробі конкретизувати біографію М. Грушевського, його громадсько-політичну діяльність, організацію українського книговидання та українських періодичних видань, висвітливши питання ставлення київських імперських чиновників до видавничих проєктів М. Грушевського, питання його взаємин з цензурними органами, взаємодію останніх з київськими імперськими інституціями.

Виклад основного матеріалу. Питання ставлення київських імперських чиновників до видавничої діяльності М. Грушевського пов'язано з перенесенням редакційного останнім «ЛНВ» зі Львова до м. Києва.

Дозвіл на видання «ЛНВ» у Києві М. Грушевському було надане київським цивільним губернатором О. Веретниковим. Так, у «Повідомленні київського губернатора О. Веретникова Головному управлінню у справах друку про дозвіл М. Грушевському на друкування щомісячника «Літературно-науковий вістник» у друкарні П. Барського у Києві» від 11 грудня 1906 р. зазначається: «Уведомляю Главное управление по делам печати, что мною вместе с сим выдано проживающему в г. Киеве магистру русской истории Михаилу Сергеевичу Грушевскому свидетельство за № 7581-7582 на издание в г. Киеве ежемесячного журнала на малорусском языке под названием «Литературно-науковий вістник» ... Обязанности ответственного редактора этого издания принял на себя в полном объеме Фотий Степанович Красицкий. Печататься журнал будет в типографии П. Барского в г. Киеве. При сем присовокупляю, что о выдаче означенного свидетельства мною, вместе с сим, поставлен в известность Киевский временный комитет по делам печати» [16, 421].

Міністерство внутрішніх справ застерігало київських очільників, що видання «ЛНВ» у Києві сприятиме зародженню «малоросійського сепаратизму». У «Доповідній записці міністерства внутрішніх справ» від 11 січня 1907 р. до київського, подільського та волинського генерал-губернатора графа В. Сухомлинова наголошувалось, що «малоросійський літератор Грушевский перенес издание редактируемого им журнала из Львова в Киев с целью поднять агитацию против единства малороссов с русским народом» [12, 209].

Від початку видання «ЛНВ» у Києві російські імперські чиновники намагаються взяти під суворий контроль та нагляд діяльність редакційної колегії. Так, про здійснення поліцейськими перевірки та обшуку у Києві газети «Рада» писав київський редактор «ЛНВ» І. Джиджора у листі від 18 січня 1907 р. до М. Грушевського: «Я до донесення т. Кревецького (Д.Н. – редактор київського видання «ЛНВ») додаю тільки одно. Як ми не хочемо себе наразити на великі клопоти, а чого доброго й на закриття ЛНВісника, то прошу написати д. Чикаленкові чи кому іншому, щоби редакція «Ради» якнайшвидше перебралася куди інде. Вони мають у нас сидіти ще яких 2 тижні, а до «Ради» очевидно зачинають придиратися. Тим часом, під час ревізії у ЛНВісника поліцейський виразно заявив, що ревізія і в нас мусить бути, бо оба льокалі («Ради» і ЛНВ) від себе невідграничені» [16]. Проте українське спрямування «ЛНВ» не уберігло його, як і газету «Рада» від закриття. Так, київський, подільський та волинський генерал-губернатор граф В. Сухомлинов підписав постанову від 24 січня 1907 р. про призупинення видання ЛНВісника на весь період дії військового стану у Києві, який було введено у період революційних подій 1905–1907 рр. Але військовий стан у Києві виявився нетривалим, і вже лютнева книжка у 1907 р. журналу «ЛНВ» вийшла із незначним запізненням [12, 210].

Редактори «ЛНВ» публікуючи матеріали у номерах надавали перевагу насамперед літературним творам, друкуючи кращі твори українських письменників і поетів, переклади зарубіжної літератури, літературознавчі статті. Крім художніх творів українських письменників, літературознавців, журнал друкував також статті з української історії, суспільної економіки, мистецтвознавства й інших галузей знань; огляди літератури, науки й суспільно-політичного життя; критику й бібліографію. Побіжний аналіз змісту «ЛНВ» засвідчує не тільки культурну, а й політико-громадську його значущість.

Отже, часопис «ЛНВ» водночас виражено (зважаючи на цензурні обмеження), але цілеспрямовано і наполегливо формував світоглядну концепцію про окремішність української нації, самобутність її культури і самостійності історичного буття. Популяризуючи найкращі художні твори різножанрового характеру, різного мистецького спрямування, журнал не лише сприяв розвитку української літератури, а й водночас знайомив українців із тогочасною та класичною європейською літературою [14, 30].

Відкривши у Наддніпрянській Україні видання «ЛНВ» – місячника літератури, науки і суспільно-громадського життя, М. Грушевський мав на меті також заснувати доступне для селян популярне україномовне видання. М. Грушевський у своєму «Щоденнику» від 25 березня 1909 р. занотовує: «Вернувся до роботи з Лавровим про газету для селян; він заявив, що коли маємо до нього довіре, то він радо взяв би на себе редакторство, з тим щоб я вступні артикули писав. Потім сю справу соборно обговорили і порішено – І ч[исло] випустити на 15/ІХ, Ямпольську [Д.Н. – мається на увазі Ганна Ямпольська], «доч генерала от кавалерії», просити дати фірму» [12, 209].

Ганна Ямпольська походила із польського дворянського роду Ямпольських, була сестрою тифлійського товариша М. Грушевського – Володимира Ямпольського. Батько Ганни та Володимира – Платон Ямпольський, мав високе військове звання у Російській імперії генерал-лейтенанта від кавалерії. Гостюючи у родині свого товариша Володимира Ямпольського, Михайло Грушевський і познайомився з Ганною, яка стала для українського вченого не лише близькою приятелькою та надійним другом, а й виконувала «роль менторки і моральної виховательки» [18].

Михайло Грушевський, враховуючи високе походження та статус Ганни Ямпольської, свої особисті досить близькі стосунки, звернувся до неї з проханням виконати роль офіційного редактора видання, отримавши відразу позитивну відповідь від Ганни: «Коли моє ймення [Д.Н. – пише Г. Ямпольська] потрібно для загального добра, дак я з великою охотою приношу його в жертву...» [18].

У травні 1909 р. було підготовлено подання до київського цивільного губернатора О. Гірса від імені Ганни Платонівни Ямпольської про видання майбутньої газети «Село». Перш ніж дозволити видання, губернатор звернувся до «Київського тимчасового комітету у справах друку» з прохання уточнити правові норми, які дозволяли б або не дозволяли Г. Ямпольській обіймати посаду редактора. І лише після відповіді Київського тимчасового комітету у справах друку, що проти Г. Ямпольської не порушувалися кримінальні справи, київський губернатор по канцелярії 6 червня 1909 р. видав Г. Ямпольській посвідчення за

№ 2239 на право видавця-редактора ілюстрованої газети «на малоросском языке под названім «Село» по следующей программе: 1) Статьи о современной жизни в России и за границей; 2) Повести, рассказы, стихотворения; 3) Статьи по истории, литературе и естественным наукам; 4) Статьи и советы по сельскому хозяйству и другим прикладным знаниям; 5) Хроника, корреспонденция и переписка редакции» [14, 31].

Наприкінці січня 1910 р. було отримано ще один дозвіл київського цивільного губернатора О. Гірса на ім'я Г. Ямпольської із занесенням у посвідчення редактора-видавця про видання безкоштовних популярних брошур, як додатків до газети «Село» [14, 31]. Проте офіційним редактором «Села» Г. Ямпольська перебувала недовго. Відбувши покарання (два арешти у в'язниці) за заборонені цензурою публікації, серед них і статті симпатизуючого їй М. Грушевського («Великодні з'їзди»), вона відмовилась від участі у виданні й уже квітневі номери 1910 р. виходили за редагуванням І. Малича.

Враховуючи психологічне сприйняття друкованого слова селянином, М. Грушевський приділяв особливу увагу формі газети, збагачуючи її зміст різноманітним ілюстративним матеріалом. Мету і завдання часопису М. Грушевський оприлюднив у зверненні до читачів «Села», вміщеному у першому числі газети: «Оце зачинаємо нашу народню газету, для наших селян і робітників українських. [...] хто хоче добра своєму краєви, своєму народови, повинен дбати не тільки про те щоб самому бути просвіченим, тямущим, але і про те також, щоб і навколо люде, громада, народ були теж якомога тямущі, просвічені. До сього служить школа, книжка, газета» [14, 32].

Такий підхід високо поцінували і читачі, і критики. Пізніше у статті «Село» газети «Рада» М. Вороний писав: «Вигляд – показний, цікавий. Хто стежив за тим, як читають на селі книжку, той, певно, пересвідчився, що малюнок у книжці чи газеті має велику вагу не тільки для дітей, але й для дорослих, особливо коли той малюнок є наочною ілюстрацією тексту; його пильно розглядають, обмірковують, оцінюють, завдяки чому улєкшується і самий процес усвідомлення прочитаного» [14, 32].

Газета «Село» стала для М. Грушевського одним з важливих видань через яке він міг висвітлювати та аналізувати основні аспекти тогочасного життя суспільства та «творення історії». Так, у 76 номерах газети за 1909–1911 рр. М. Грушевський опублікував 84 статті. Суспільно-політичне спрямування газети визначали вступні статті, автором яких, за окремими виключеннями, був М. Грушевський. У 1909 р. він подав вступні статті до всіх 17 номерів, що вийшли того року. Наступного, 1910 р., 19 чисел з 50-ти відкривали публікації М. Грушевського, присвячені найбільш актуальним проблемам тогочасного українського життя: мови, освіти, преси, професійних, громадських та просвітніх товариств тощо. У 9-ти номерах за 1911 р. з'явилося також вступні статті, остання з яких сповістила про закриття газети [14, 34].

Газета «Село» було популярною серед українського селянства. Відомий письменник М. Вороний згадував: «... я сам був приємно здивований, бачучи з яким особливим зацікавленням селяне накидались на історичні та публіцистичні статті проф. Грушевського» [19]. Передплатники газети з нетерпінням чекали нового числа, кожне з яких, як писав М. Грушевський, «давало своєму читачеві у дуже легкій і приступній формі багато такого, що будило його мисль, розширяло його виднокруг, привчало мислити над обставинами життя, ставити ся до них критично. І читачі з народа цїнили його; редакції не бракувало «читачів друзів» з селян і робітників, які при ріжних okazіях заявляли їй свою вдячність і щире довіре. Интерес серед селян будило «Село» великий; знаю факти, де селяне умисно ходили на залізничну станцію за кільканадцять верст по «свою газету», щоб мати її скорше в руках» [20, 82].

Про популярність газети «Село» серед населення свідчать окремі листи селян, адресовані її головному редакторові М. Грушевському. Особливо вражає своєю щирістю лист селянина Ф. Шелеста, який читав сам і своїм односельцям газету і написав лист-вдячність до редакції: «Не тым тыльки ваш вистник пришовся нам по души що вин свободолубивый – передовы[й], а ще й тым що вын напысан на нашый украинській ридній мові» [21, 128], – писав селянин. Одна селянка у листі до редакції називала часопис «провідною зорею в житті» [14, 36].

М. Грушевський намагався дотримуватися у номерах газети «дуже здержаного, обережного, педагогічного, а не агітаційного характеру», – пише український вчений до

П. Стебницького, далі історик продовжує у своєму листі: «хочу одкрити йому дороги і не робити перед часу ворогів. Пропаганда кооперації, рідної мови в школі, поважання до національної] культури, до своєї мови і книги» [14, 36].

Велика популярність серед населення газети «Село», сюжетний зміст видання не могли не зацікавити представників місцевої імперської адміністрації. «Характерно, що у цьому розумінні першими, можливо, оцінили значення його публіцистичної діяльності вороги українського руху. Саме вони зробили з М. Грушевського мішень для найзапекліших нападів, зосередивши на його особі усю свою безмірну ненависть і сліпу злобу проти відродження нації, обсипаючи його градом особистих вихваток, дріб'язкових інсинуацій і зловливого сичання», – писав С. Єфремов. Чи не найбільше нападів з боку місцевої адміністрації та цензурних установ зазнала саме газета «Село». Безперечно, гостре слово публіциста М. Грушевського було першою тому причиною.

Про окремі аспекти пильного нагляду та переслідування видань М. Грушевського зі сторони місцевої імперської адміністрації пише у своїх «Щоденниках» Є. Чикаленко: «Особливо лютує проти українства головний цензор проф. Т. Флоринський, давній принципальний наш ворог. Він не тільки допікає нам судовими процесами, а ще й підмовляє губернатора, через свого помішника Щоголева, що разом з тим служить і чиновником особливих доручень при губернаторі і той штрафує нас за всяку дрібницю [...]. Але окрім принципальної ворожнечі проти українства, Т. Флоринський зводить і особисті рахунки з українцями. Недавно він балотувався в члени петербурзької академії Наук, але його провалили майже одногосно, «с треском», як кажуть. Опозиція мотивувала свою агітацію проти нього тим, що не личить академікові виконувати поліцейні функції, що хоч колись академік Никитченко і був цензором, але він тим служив на користь літературі, а Флоринський всячески її гнітить. Приятелі розказали йому, що агітація ця проти нього йде з Києва, особливо від М. Грушевського, який, начеб-то їздив спеціально для цього в Петербург. Правда, М. Грушевський у розмовах з Шахматовим певне не милував Флоринського, але агітувати проти нього спеціально їздив до Петербургу проф. Перетц. Але Флоринський цього не знає, а всю вину складає на Грушевського і намагається помститись на ЛНВістнику, і на «Селі» – конфіскує числа, притягає до суду, але так безпідставно, що прокуратура не знаходить «состава преступлення» і знімає конфіскацію» [7, 116].

М. Грушевський добре усвідомлював причини арештів та конфіскацій газети, названих вище Є. Чикаленком, і у своєму «Щоденнику» лаконічно записав: «Флоринський скаженіє від одного слова «Україна» [22, 304 зв.]. У журналах засідання Київського комітету у справах друку збереглися протоколи, в яких розглядалися питання про арешти, штрафи та притягнення до відповідальності номінального видавця-редактора «Села» Г. П. Ямпольської за вміщення тих чи інших статей. Майже кожна подібна проблема виникала у зв'язку з публікаціями М. Грушевського. Особливих неприємностей завдала редакторам справа з № 4 за 1910 р. Київського комітету у справах друку. Згідно справі піддано арешту був випуск «Села» за статтю М. Гехтера «З робітничого життя» та Народний календар, статті М. Грушевського «Пам'ятник Шевченку», «Коротка історія України», стаття Ю. Сірого «Українська земля». У протоколі засідань Київського Тимчасового Комітету в справах друку від 23 січня 1910 р. записано, що «во всех этих статьях ясно проводятся идеи т. н. «украинского» сепаратизма, ставящего своей задачей постепенное разрушение сложившегося веками национального, культурного и политического единства всех ветвей народа, это заставляет признать эти статьи преступными» [23, 18 зв.].

Особливо непокоїло цензорів національне спрямування видань М. Грушевського, його наміри утвердити національну самоідентичність у свідомості українських селян: «сохранены названия великороссов и белорусов, а вместо Малороссов стоят Украинцы. Таким произвольным переименованием южной ветви русского народа имеется в виду утвердить в широких народных массах, для которых назначается календарь, неверную и преступную мысль, что вновь создаваемый «украинский народ» есть нечто совсем отдельное от остального русского народа: он де носит свое особое имя, звучащее совсем несходно с названием других ветвей русского народа» [23, 19 зв.].

Згідно тогочасної імперської ідеології цензура правильно оцінювала помисли українського вченого: поширити серед українства погляди про окремішність історії та державного розвитку. Такі погляди вважалися злочинними, адже «вопреки общеизвестным фак-

там русской истории в статьях календаря утверждается, что Украина прежде была особым государством, начало которого возводится к Киевскому периоду русской истории и что только впоследствии более сильные государства покорили это государство, так что в настоящее время земли разделены между тремя царствами» [23, 19 зв.].

Адміністративний тиск та постійні штрафи редакції видавництва за порушення цензурних правил були найпопулярнішими засобами впливу на видання для київських імперських чиновників. У своєму листі до М. Коцюбинського від 3 квітня 1910 р. М. Грушевський повідомляв: «Ви перехворували си дні по слабості плоті Вашої, а ми відходили таки фактично гнусний вчинок Київського губернатора, що за мою статтю посадив під арешт д. Ямпольську [Д.Н. – Г. Ямпольська] і тільки на 5[-ий] день Павло Филипович [Д.Н. – псевдонім Юрія Пилиповича Тищенка, одного з редакторів «Села»] викупив її буквально, як викупали й оброків за 300 рублів, по довгих переговорах. «Село» прийдеться, очевидно, закрити, адміністрація наважилася не дати йому жити. Та й взагалі, не маючи навіть моральної підтримки від громадянства нашого, трудно мені далі [перти] против усяких рожнів, які поставилися на мої видання» [24, 458]. 10 травня 1910 р. за статтю М. Грушевського «Великодні з'їзди», надрукованій у газеті «Село» за № 18 від 6 травня 1910 р., київський цивільний губернатор О. Гірс підписав постанову: «Анну Платоновну Ямпольську подвергнуть в административном порядке аресту на один месяц» [14, 39]. Ю. Тищенко-Сірий у своєму листі від 18 травня 1910 р. до М. Грушевського напише, що «губернатор тільки після довгої суперечки згодився замінити штрафом, але таким, що страшно й продумати. Сказав або 300 (триста) рублів положити, або й не говорити і то підкреслив, що се йде на уступки» [25, 431]. Не пройшло і місяця, як 27 травня 1910 р., уже за статті «Вісті з столиці» та «Про Фінляндію», (№ 19 від 13 травня) київський цивільний губернатор О. Гірс видає постанову, яка передбачала санкцію: штраф у розмірі 200 руб., а при несплаті – арешт Г. Ямпольської на два місяці [14, 40].

Незавжди обгрунтована прискіпливість місцевих губернських чиновників, викликала справедливе обурення редакторів українського часопису. Так, Ю. Тищенко пише до М. Грушевського у листі від 20 травня 1910 р.: «Взагалі дуже вже прикро дивитись і відчувати як глумляться над всім нашим вороги. В 19 числі не можна сказати щоб були статі ті протизаконні, але коли протестують і загрожують конфіскувати за слова «Українські пам'ятки», то трудно навіть і додуматись в яким саме слові небезпека лежить» [25, 505].

Разом з тим, прагнучи уберегти досить популярне українське видання для селян, співтовариш по справі просвітництва українства, відомий меценат і діяч українського руху Є. Чикаленко радив М. Грушевському «понизити тон в «Селі», ... бо його вважають вже надто крамольним, а передплатник наш відпорної сили не має, а лякається і перестає передплатувати» [14, 41], а можливо й перейменувати газету «Село», оскільки саме видання уже «намозолило начальству очі, і змінити програму, – побільшити сільсько-господарську частину газети, щоб Газета була переважно сільсько-господарською. Начальство тоді не штрафуватиме і не так страхатиме передплатників» [14, 41]. Рекомендації щодо «пониження тону» опозиційності видання редакція газети не підтримувала, оскільки вважала, що «тон понизити звичайно можна, але тепер се не має ніякого значіння, бо газета вже зарекомендувала себе в ворожій лагері і погляду їх змінити не можемо. Прикро те що тепер мало передплатників, але те що про «Село» йде скрізь добра слава, що про неї як народню газету говорять всюди в найдалших кутках, єсть покажчиком добрим і будучність її не така страшна, як хоть би й уміркованої «Ради» [25, 251].

Зростання популярності газети «Село» серед українців непокоїла київських імперських чиновників. Тому київська імперська адміністрація, незважаючи на офіційний дозвіл, який змушена була видати в умовах революційного піднесення, вживала адміністративних заходів щодо обмеження поширення україномовного видання в українських губерніях. Такі дії імперської адміністрації у Києві, навіть, породжували серед представників імперської влади на місцях сумніви щодо легітимності самого видання. Так, київський цивільний губернатор О. Гірс застосовуючи адміністративні методи намагається обмежити доступ номерів газети до споживача (селян). Уже 6 липня 1910 р. газета «Діло» вмістила статтю «Циркуляр проти українського часопису», в якій зазначалося, що «київський губернатор видав дня 20 ст. ст. априля с. р. доч. 1240 циркуляр з надписом «строжайше секретное», до всіх волосних управ, де наказується, щоб ніяк не допускати до передплат-

ників селян українських газет, особливо «Села», «так как влияние «Села» очень вредное». Далі наказує губернатор в своєму «строжайше секретном» циркулярі, щоб волосні управи всі примірники «Села», які приходять у волості для селян, просто нищити і кидати в піч. Другий циркуляр також був розісланий губернатором всім начальствам народних учителів з наказом, щоб строго і пильно стежили за тим, котрий з учителів випишує «Село», і такого зараз проганяти з посади» [12, 213]. Один із членів редколегії видання «Село» Ю. Тищенко-Сірий у своїх спогадах «Перші наддніпрянські українські масові політичні газети» (1952 р.) так описав ситуацію, що склалась навколо газети: «Скрізь не тільки по школах, а й по залізницях розіслано циркуляри, що забороняють випишувати «Село». У багатьох місцях вважають «Село» органом нелегальним. А Катеринославський губернатор зробив навіть запитання до Київського губернатора чи дійсно існує «Село» дозволенним, чи се есть газета підпільна» [14, 42].

Часті арешти, адміністративні штрафи за порушення цензурних заборон ускладнювали становище редакції газети «Село», видавати газету було все складніше, кількість передплатників (у найкращі часи їх було трохи більше 2 тисяч) зменшувалася через адміністративні заборони.

Переживши нелегкий 1910 р. і маючи надію на подальше видання «Села», Михайло Сергійович у своєму новорічному привітанні закликав читачів підтримати народну газету: «За сі два роки часопись наша поширила ся по ріжних сторонах України, але все таки не росходила ся так, як би годилося, рахуючи на простір української землі й на число свідоміших людей наших по городах і по селах України. Правда, і се нам відомо, що не всюди було без трудности – що по декотрих сторонах ріжне начальство відводило людей від нашої газети, або таки й зовсім її забороняло. Про се з ріжних місць і писали до нас люде, питаючися, чи справді є таке право, щоб забороняти людям випишувати нашу газету. І ми відписували, що нема на те права, бо Газета наша видається законно. Бачимо, що таки з ріжних місць селяне випишували її й одержували, значить справді хто таки на правду щиро хотів мати свою газету, той її мав. Отже й просимо всіх наших прихильників, щоб вважали на се й поширювали нашу газету і в тім селі, де самі живуть, і в тих селах, де мають якихось знайомих» [26, 2].

Проте вже на початку 1911 р. вчений повідомив про закриття газети. Київська імперська адміністрація не могла допустити функціонування друкованого видання опозиційного характеру, редакція якого постійно порушуючи цензурні вимоги продовжує свою професійну діяльність. Тому 23 лютого 1911 р. Київський комітет у справах друку заборонив видавати газету «Село» [27, 143]. Саме про заборону та адміністративне втручання зі сторони київської імперської адміністрації, наголошує у своєму зверненні М. Грушевський до читачів в останньому номері «Села» від 25 лютого 1911 р., у якому останній окреслив коло проблем, які не давали змоги проводити надалі випуск цього видання, а саме утиски з боку уряду і адміністрації, відсутність підтримки з боку меценатів. Наостанок М. Грушевський звернувся до читачів з проханням прийняти нову газету «Засів», як продовжувача традицій «Села» [10, 97].

Важливим у цьому контексті є звернення редакції уже новоствореного часопису «Засів» до своїх читачів, в якій зазначалось, що «ті передплатники, які внесли за рік плату за «Село», будуть одержувати «Засів» без доплати» [16, 482].

Отже, заборона видання «Села» представниками київської імперської влади не похитнула прагнення М. Грушевського та його однодумців продовжувати справу піднесення освітньо-культурного рівня пересічних українських селян, формування у них почуття національної самоідентичності й будучи палким патріотом він розпочинає видання нового часопису – «Засів», який став прямим спадкоємцем та логічним продовженням київської газети «Село», але «змушений був припинити своє існування по причині матеріального виснаження постійними грошовими карами та іншими витратами, що не могли покритися низькою передплатою» [28, 208–209].

Висновки. Отже, у видавничій діяльності відомого українського вченого – М. Грушевського у Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст. київські імперські чиновники справедливо вбачали, як загрозу єдності Російської імперії, що має за мету відокремлення українського народу, а отже вимагає від влади постійного нагляду та контролю. Тому реакцією російської імперської адміністрації в українських губерніях полягало у недопу-

щенні широкого розповсюдження ЛНВ, «Села» та «Засіву». З цією метою чиновниками використовувалися різні методи прямого і прихованого тиску – штрафи, конфіскації та секретні циркуляри і постанови, завданням яких було припинення виходу або зменшення впливу цих видань на українське населення. Але незважаючи на таку протидію М. Грушевський наполегливо продовжував реалізовувати видавничі та літературно-просвітницькі проекти, спрямовані на підвищення освітньо-культурного рівня українців, формування їхньої національної самосвідомості.

Список використаної літератури

1. Баб'як П. Листи Євгена Тимченка до Володимира Гнатюка / П. Баб'як // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. 224 (СХХІV). Праці Філологічної секції. – Львів, 1992. – С. 295–333.
2. Єфремов С. На сторожі національної гідності. До характеристики публіцистичної діяльності М. С. Грушевського / С. Єфремов // Український Історик. – 1995. – Ч. 1–4. – С. 168–169.
3. Ткаченко І. Науково-видавнича діяльність М. Грушевського під наглядом органів влади російської імперії (1907–1914 рр.) / І. Ткаченко // Український історичний журнал. – 2011. – № 6. – С. 55–67.
4. Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / уклад. А. Демиденко. – К. : Веселка, 1992. – 551 с.
5. Листування Михайла Грушевського: листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори / упоряд.: С. Панькова, В. Пришляк; ред. Л. Винар [та ін.]. – К. : Простір, 2008. – Т. 4. – 552 с.
6. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914) / Д. Дорошенко. – Вінніпег : Вид. Спілка «Тризуб», 1949. – 167 с.
7. Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917) / Є. Чикаленко. – Львів : Червона калина, 1931. – 496 с.
8. Сарнацький О. Жандармський нагляд за українськими політичними партіями в Росії (1900–1907 рр.) / О. Сарнацький // Історичний журнал. – 2006. – № 1. – С. 24–34.
9. Щербак М. Жандармсько-поліцейська система в Україні на початку ХХ ст. / М. Щербак // Історичний журнал. – 2004. – № 8. – С. 28–35.
10. Ткаченко І. «Село» – перша українська суспільно-політична селянська газета / І. Ткаченко // Рукописна та книжкова спадщина України. – 2005. – Вип. 10. – С. 91–104.
11. Ткаченко І. Видавнича діяльність М. С. Грушевського в Києві (1907–1914) у документах Київського тимчасового комітету у справах друку / І. Ткаченко // Бібліотечний вісник. – 2005. – № 2. – С. 39–42.
12. Ткаченко І. Михайло Грушевський і цензура (1901–1914 роки) / І. Ткаченко // Український археографічний щорічник. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 207–214.
13. Панькова С. «Літературно-науковий вісник» – рупор громадсько-політичної праці М. Грушевського / С. Панькова // Київ і кияни : Мат. щоріч. наук.-практ. конф. – К., 2005. – Вип. 4. – С. 140–157.
14. Панькова С. Михайло Грушевський і народна газета «Село» у світлі мемуарних та епістолярних джерел / С. Панькова // Український історик. – 2005. – № 1. – С. 25–46.
15. Музичук О. Звинувачується в шпигунстві... (Невідомі джерела до біографії М. С. Грушевського) / О. Музичук // Архіви України. – 1991. – № 5. – С. 12–29.
16. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914) : зб. док. і матеріалів / упоряд.: Г. Боряк, В. Баран, Л. Гісцова, Л. Демченко, О. Музичук, П. Найденко, В. Шандра. – К. : Ін-т іст. України, 2013. – 873 с.
17. Домбровська Л. Журнал «Літературно-науковий вісник» (1898–1932) – правдиве свідчення доби / Л. Домбровська, В. Гулак // Вісник Книжкової палати. – 2013. – № 11. – С. 29–31.
18. Кондаурова Г. «Так я розумію свій характер» (Роздуми Михайла Грушевського про власне «Я» у листі до приятельки Ганни Ямпольської) [Електронний ресурс] / Г. Кондаурова // Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського. Наукові студії. – Режим доступу: http://vuam.org.ua/uk/802:»Так_я_розумію_свій_характер».
19. Вороний М. «Село» / М. Вороний // Рада. – 1911. – 19 (6) квітня.
20. Грушевський М. На українські теми. Недооцінювання / М. Грушевський // Літературно-науковий вісник. – 1911. – Т. 55, кн. 7–8. – С. 81–88.
21. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 1235, оп. 1, спр. 303.
22. ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 25.
23. ЦДІАК України, ф. 295, оп. 1, спр. 186.
24. Горинь В. Листи М. Грушевського до М. Коцюбинського / В. Горинь // Український історик. – 2002. – № 1–4 (152–155). – С. 436–464.
25. ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 582.
26. Грушевський М. З Новим роком! / М. Грушевський // Село. – 1911. – № 1. – С. 2.
27. ЦДІАК України, ф. 295, оп. 1, спр. 260.
28. Животко А. Історія української преси / А. Животко. – К. : НВЦ «Наша культура і наука», 1999. – 368 с.

References

1. Babiyak, P. (1992). Sheets Eugene Timchenko Vladimir Gnatyuk Notes. *Zapysky Naukovogo tovarystva imeni Shevchenka. Praci Filologichnoyi sekciji* (Shevchenko Scientific Society). 224 (СХХІV), 295–333. (in Ukr).
2. Yefremov, S. (1995). National dignity. By the characteristics of journalistic MS Hrushevskoho M. S. Hrushevskoho. *Ukrainskyi Istoryk (Ukrainian historian)*, 1–4, 168–169. (in Ukr).

3. Tkachenko, I. (2011). Scientific Publishing Hrushevsky under the supervision of the authorities of the Russian Empire (1907–1914). *Ukrainian historical magazine*, 6, 55–67. (in Ukr).
4. Demidenko, A. (1992). *Large Ukrainian materials of life and work M. S. Hrushevskoho*. Kyiv: Veselka. (in Ukr).
5. Pankova, S., Pryshliak, V. (2008). In L. Wynar (Ed). *Correspondence of Michael Hrushevsky, correspondence and John Michael Hrushevsky Dzhydzhory*, Vol. 4, Kyiv: Prostrir. (in Ukr).
6. Doroshenko, D. (1949). *My memories of an ancient past (1901–1914)*. Vinnipeh: Vydavnycha Spilka «Tryzub». (in Ukr).
7. Chykalenko, Ye. (1931). *Diary (1907–1917)*. Lviv: *Chervona kalyna*, 1931. (in Ukr).
8. Sarnatsky, O. (2006). Gendarmerie supervision of Ukrainian political parties in Russia (1900–1907 rr.). *Istorychnyi zhurnal (Historical magazine)*, 1, 24–34. (in Ukr).
9. Shcherbak, M. (2004). Gendarmerie and police system in Ukraine at the beginning of the XX century. *Istorychnyi zhurnal (Historical magazine)*, 8, 28–35. (in Ukr).
10. Tkachenko, I. (2005). «Selo» – First Ukrainian peasant social-political newspaper. *Manuscripts and book heritage Ukraine*, 10, 91–104. (in Ukr).
11. Tkachenko, I. (2005). Publishing M. Grushevsky in Kiev (1907–1914) documents the Kiev temporary committee of the Press. *Bibliotechnyi visnyk (Library journal)*, 2, 39–42. (in Ukr).
12. Tkachenko, I. (2007). Mykhailo Hrushevsky and censorship (1901–1914 roky). *Ukrainskyi arkhеohrafichnyi shchorichnyk (Ukrainian Archaeological Yearbook)*, 12, 207–214. (in Ukr).
13. Pankova, S. (2005). «Literary and Scientific vistnyk» – shout socio-political work M. Hrushevsky. *Kyiv i kyiany*, Proceedings of All-Ukrainian Conference, 4, 140–157. (in Ukr).
14. Pankova, S. (2005). Mykhailo Hrushevsky and popular newspaper «Selo» in the light of memoir and epistolary sources. *Ukrainskyi istoryk (Ukrainian historian)*, 1, 25–46. (in Ukr).
15. Muzychuk, O. (1991). Accused of spying ... (Unknown sources to the biography M. Hrushevskoho). *Archives Ukraine*, 5, 12–29. (in Ukr).
16. Boriak, H., Baran, V., Histrova, L. (Comls) (2013). *Ukrainian identity and language issue in Empire: an attempt to state regulation (1847–1914)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy. (in Ukr).
17. Dombrovska, L. (2013). The magazine «Literaturno-naukovyi vistnyk» (1898–1932) – true witness of the day. *Visnyk Knyzhkovoї palaty (Bulletin of the Book Chamber)*, 11, 29–31. (in Ukr).
18. Kondaurova, H. (n.d.) « So I understand your character» (Reflections of Michael Hrushevsky about his own «I» in a letter to Anna Yampolsky companions) *Istoryko-memorialnyi muzei Mykhaila Hrushevskoho (Historical and Memorial Museum of Mikhaїl Grushevskogo)*. Retrieved from: /http://vuam.org.ua/uk/802:»Tak_ya_rozumuu_svii_kharakter». (in Ukr).
19. Voronyi, M. (1911). «Selo». *Rada*, 19 (6). (in Ukr).
20. Hrushevsky, M. (1911). On Ukrainian topic. Underestimating. *Literary and scientific journal*, vol. 55, № 7–8, 81–88. (in Ukr).
21. Central State Historical Archive Ukraine Kiev (TSDIAK Ukraine), f. 1235, anag. 1, act. 303. (in Ukr).
22. TSDIAK Ukraine, f. 1235, anag. 1, act. 25. (in Ukr).
23. TSDIAK Ukraine, f. 295, anag. 1, act. 186. (in Ukr).
24. Horyn, V. (2002). Sheets M. Hrushevskoho to M. Kotsiubynskoho. *Ukrainskyi istoryk (Ukrainian historian)*, 1–4 (152–155), 436–464. (in Ukr).
25. TSDIAK Ukraine, f. 1235, anag. 1, act. 582. (in Ukr).
26. Hrushevsky, M. (1911). New Year! *Selo(Vilagge)*, 1, 2. (in Ukr).
27. TSDIAK Ukraine, f. 295, anag. 1, act. 260. (in Ukr).
28. Zhyvotko, A. (1999). *History of Ukrainian Press*. Kyiv: Nasha kultura i nauka. (in Ukr).

NIKOLAICHUK Dmitry, PhD student of Institute of History of Ukraine The National Academy of Sciences of Ukraine, Department of Historical regional,
e-mail: nikolaychuk-17@mail.ru

KYIV IMPERIAL OFFICIALS: PUBLISHING ACTIVITIES M.GRUSHEVSKIY

Abstract. Introduction. *The ongoing development of «hrushevoznavstvo» in the context of prosopography has provided new aspects of life and work of Hrushevskiy. The study of his personal and official relations are important for the modern Ukrainian historiography. In particular, history of his relations with imperial officials in Kiev.*

Purpose. *The interpretation of Hrushevskiy' publishing activity in the context of the interaction between the imperial apparatus with the censorship authorities in Ukrainian book publishing and periodical press.*

Results. *The main official relations of Hrushevskiy with imperial administration in Kiev were determined. The study explains the specificity of provincial administration in Kiev with regard to the Ukrainian press after the declaration of the Manifesto of October 17, 1905. This research elaborates on the key means and reasons of the counteraction of imperial officials against publications of Literary and Scientific Journal, «The Village», «Sat».*

Originality. *The novelty of the research is to try to specify Hrushevskiy' biography, his social and political activities, organization of Ukrainian book publishing and periodical press through the posi-*

tion of imperial officials in relation to publishing projects of Hrushevskiy, as well as the role of the censorship authorities in it.

Conclusion. The publishing activity of Hrushevskiy, famous Ukrainian scientist, in Dnepr Ukraine in the early twentieth century imperial officials fairly perceived as a threat to the unity of the Russian Empire, that aims at the separation of the Ukrainian people, and therefore requires constant governmental supervision and control. Officials used various methods of direct and hidden pressure - fines, confiscation and secret circulars and orders, the main goal of which was to prevent the release of periodical press or to reduce the impact of these publications on the Ukrainian population.

Key words: M. Hrushevskiy, imperial officials, scientist, writer, Literary and Scientific Journal, «The Village», «Sat».

Одержано редакцією 7.12.2016

Прийнято до публікації 23.12.2016

УДК 94(477) «19»: 262.1: 281.93

ФАРЕНІЙ Ігор Анатолійович

доктор історичних наук, професор,
професор Черкаського національного
університету ім. Богдана Хмельницького
e-mail: fareniy_igor@mail.ru

СІЛЬСЬКІ ПАСТИРІ ПОЧАТКУ ХХ ст.: ДОСВІД ВИРІШЕННЯ ГОСПОДАРСЬКИХ ПРОБЛЕМ ПАСТВИ ДЛЯ СУЧАСНИХ УМОВ

На початку ХХ ст. у середовищі духовенства спостерігалось устремління до побудови соціального порядку, який би відповідав християнським нормам життя. Останнє зумовило участь священиків у розв'язанні суспільно-економічних проблем. Господарська діяльність сільського духовенства серед народу полягала в заходах з агрокультурного оновлення селянського господарювання та сприянні розвитку кооперації. У процесі богослужбової діяльності, навчальної роботи у церковнопарафіяльних школах та повсякденному спілкуванні священнослужителі знайомили селян з останніми досягненнями сільськогосподарської науки, поширювали відповідну літературу, допомагали в створенні та діяльності кооперативних товариств. Серед інтелігентських прошарків православне духовенство було одним із найактивніших організаторів і керівників кооперативного руху, мало в своїх лавах досвідчених, авторитетних і добре відомих кооператорів.

Досвід початку ХХ ст. вчить, що в сучасних умовах соціальний потенціал священиків має бути спрямований на нормалізацію економічного життя на селі.

Ключові слова: духовенство, православ'я, селянство, економіка, кооперація.

Постановка проблеми та аналіз досліджень і публікацій. Духовенство та церковно-релігійні питання початку ХХ ст. не обділені увагою наукової літератури. Серед тем, які стали предметом досліджень – участь священнослужителів у вирішенні загальносуспільних проблем, у тому числі економічного характеру. До останньої тематики, що, на перший погляд, не може мати стосунку до церковно-релігійної сфери, пропонує звернутися й представлена стаття. Її актуальність криється не лише в суто пізнавальному аспекті теми, а й необхідності широкої участі сучасного духовенства, як складової культурної еліти, у загальногромадських справах.

Мета статті – розширити наукове уявлення про витоки і зміст діяльності сільського духовенства українських губерній Російської імперії у галузі господарської модернізації та показати реальний потенціал релігійної ідеології та пастирів у вирішенні ключових проблем соціально-економічного життя. Джерельною базою для підготовки статті послужили, головним чином, матеріали періодичної преси різного спрямування: церковно-релігійного, господарського та кооперативного – які відобразили духовні мотиви, зміст та масштаб роботи православних священиків у сфері економічного життя.

Виклад основного матеріалу. У цілому участь священиків у вирішенні господарських проблем своєї пастви зумовлювалась загальноєвропейськими тенденціями релігійного розвитку та його особливостями в Російській імперії. У ХІХ-му – на початку ХХ ст. у широких колах духовенства активно обговорювалися ідеї побудови такого соціального порядку, який би якнайкраще відповідав християнським нормам суспільних відносин. У